

L'esperit dual d'Europa

Josep Ramoneda

Periodista, filòsof i escriptor

L'esperit dual d'Europa

Cansament

La conferència sobre «La filosofia en la crisi de la humanitat Europea», que Husserl va pronunciar a Viena, maig de 1935, es una referència recurrent de la idea d'Europa que defensa Jorge Semprún. ¿Què hi troba en aquest text? Una disjuntiva fonamental: o Europa perd el seu sentit d'allò racional, entra en declivi, i cau en l'odi i la barbàrie (que ja sonava amb estridència en aquells moments) o Europa recorre a l'heroisme de la raó per superar definitivament el naturalisme i reneix. La qüestió central és la raó. Perquè aquesta mateixa raó a la qual apel·la Husserl està en l'origen de les dues grans utopies que varen destruir físicament i espiritualment Europa: el nazisme i l'estalinisme. L'apel·lació irracional a una superació definitiva de les contradiccions –per la via de la puresa de la raça o de la destrucció de les classes opressores- no treu que els dos edificis foren construïts des de les claus de la raó moderna, però oblidant el caràcter dual que l'ha caracteritzat sempre, com vacuna contra la pretensió de superació definitiva dels conflictes. La clau del text de Husserl està en l'expressió naturalisme. La revolució com destí natural de la història i el mal com astúcia de la raó. Aquesta idea del mal com a dolors de part de la història, com a trànsit cap a la solució final, és el nucli del procés de

Si el cansament dels anys 30 va donar pas al totalitarisme de les grans utopies, el cansament dels primers anys del tercer mil·lenari podria donar lloc al totalitarisme de la indiferència.

transformació de la raó emancipadora en raó opressora. El moment de pas —l'extermini, la dictadura del proletariat— es converteix en moment d'arribada i el sistema queda atrapat en la seva mateixa lògica destructiva.

Sobre el descens als inferns de l'extermini i de las purgues estalinistes va renéixer l'esperit d'Europa. Va costar atendre les veus que venien de l'experiència totalitària. Els que van tornar dels camps de la mort, varen patir l'angoixa i la desconfiança que genera venir d'un territori del qual no estava previst que se'n sortís. Va tardar a fer-se efectiva la proposta de Levinas de deixar «que brilli el rostre humà en la seva nuesa». Tractant-se de la humanitat només sobre la vulnerabilitat (Judith Butler) es pot construir alguna cosa mitjanament sòlida. Com deia Elías Canetti, la humanitat només està indefensa quan no té experiència ni memòria.

Tanmateix, Husserl, en la seva famosa conferència deixa anar una frase enigmàtica. «El principal perill per Europa és el cansament». ¿Europa terra gastada? ¿Europa terra esgotada de tanta història? La curiositat és motor de coneixement; la perplexitat, alerta; el cansament, immobilitza. El cansament significa, en aquest cas, la claudicació, la renúncia a l'esperit crític i a la voluntat de canvi que és l'essència de la raó europea. I si el cansament dels anys 30 va donar pas al totalitarisme de les grans utopies, el cansament dels primers anys del tercer mil·lenari podria donar lloc al totalitarisme de la indiferència.

«Europa s'ha empetitit. No és més que un fragment d'Occident —deia Edgar Morin— mentre que fa quatre segles Occident no era més que un fragment d'Europa». En realitat, les coses son una mica diferents. ¿Què és aquesta Occident sinó la projecció d'Europa, de les maneres de pensar (ciència), dominar (economia política), creure (monoteïsmes), transformar (tècnica) i organitzar (democràcia) que ella va dissenyar?

A Europa la diversitat li és estructural. No hi ha un sol principi fundador i unificador. Ni Grècia, ni Roma, ni el Cristianisme, ni la Il·lustració. És un precipitat de capes històriques.

El mapa

No cal ser gaire kantià per tenir consciència de la importància del mapa. Les fronteres d'Europa sempre han estat imprecises. Però el mapa ens permet subratllar algunes peculiaritats importants: la indefinició, l'accessibilitat i la complexitat.

Indefinició. A l'Est els confins són imprecisos, a mesura que ens acostem a l'univers eslau, tot es fa misteriós, i el món turc troba gust a mostrar-se sempre llunyà i pròxim a la vegada. A l'Oest, Anglaterra sempre amb un peu dins i un altre fora.

Accessibilitat. Europa és un continent petit (set per cent de la superfície continental de la terra) i molt accessible. És cèntric, de pas i situat en zones fonamentalment temperades. I és molt obert al mar, que es fica per mil racons com si volgués impedir que cap secret quedés fora del seu abast. Cap lloc d'Europa (Rússia a part) es troba a més de set-cents kilòmetres del mar (a Àsia aquesta magnitud és de dos mil cinc-cents kilòmetres).

Complexitat. Terra gastada. Una vertadera trama de nacions i estats-nació, amb un seguit de fronteres carregades de memòria i de conflictivitat. Trama que es complica amb dos factors que traspassen les fronteres que dibuixen els mapes i que estan en ple apogeu: el factor religiós (s'han acabat els monopolis territorials) i el factor migratori.

D'aquest puzzle se'n dedueix que a Europa la diversitat li és estructural. I que no hi ha un sol principi fundador i unificador. Ni Grècia, ni Roma, ni el cristianisme, ni la Il·lustració. És un precipitat de capes històriques.

Dualitat

En aquest marc de diversitat, hi ha una idea d'Europa possible? L'historiador francès Jacques le Goff parla dels mals models europeus i

n'assenyala tres: l'Europa-França de Napoleó, el retorn d'Europa a l'Antic Règim de la Santa Aliança i l'Europa imperial nazi. Totes tres tenen un mateix problema de fons, que és també el de la vella idea de l'Europa imperial cristiana: voler unificar Europa entorn d'un sol poder i d'una sola ideologia. Cosa que va directament contra aquesta elemental diversitat característica d'una tradició que Hichem Djait, mirant-s'ho des de fora, veia així: «El que a l'Islam era necessitat, voluntarisme, unitarisme, síntesi, passió per la continuïtat, a Europa era contingència, abandonó a l'imprevist, divisió de sí mateixa, exclusió, passió per la ruptura.» Des del primer moment Europa va donar preferència «a l'esdevenir sobre el ser, al moviment sobre l'estabilitat, a les seves creacions sobre la seva personalitat». Tot això hi va conduir a la seva dimensió perversa; Goethe en el Faust en va fer la caricatura: el principi és l'acció.

Podríem dir que la consciència europea es forma sobre una trama dual: el poder eclesiàstic i el poder civil; la societat i l'Estat, l'individu i la col·lectivitat, la creença i la ciència, la política i la moral, la transcendència i la vida, la irracionalitat i la racionalitat. I fins i tot, el Nord i el Sud (i l'Est i l'Oest. Si resseguim aquestes escissions anirem trobant les principals institucions de la modernitat. Però aquesta operació d'anar separant les parts del tot orgànic que eren les societats holistes per construir la societat oberta implica un gran desplaçament en les perspectives sobre el món. Sí, de fet, la filosofia és la capacitat d'introduir mirades diferents sobre les coses, i per tant de canviar tant la posició (la perspectiva), com el que mira (el subjecte), com l'aparell a través del qual es mira (l'objecte), aquesta cultura de l'escissió i de la divisió que anomenem consciència europea i que pren forma en ple conflicte de religions (quan la Reforma ha esberlat l'univers cristià i, per tant, la hipòtesi d'una Europa catòlico-romana) representa una profunda transformació filosòfica.

Canvia el subjecte: l'home reemplaça Déu com a subjecte de coneixement; canvia el mètode: la teologia cedeix a la pressió de la filosofia i de la ciència; canvia l'objecte: la multiplicitat d'objectes que dona la realitat concreta i tangible de les coses, la contingència; i, sobretot, canvia la perspectiva: ja no es mira des de fora, contemplant la globalitat de les coses inscrites en la revelació i, per tant, hom no es pregunta per les causes primeres, sinó que es mira des de dins, de

Abandonada per les certeses dels déus, la consciència europea neix en el territori del dubte i el portarà sempre inscrit. Les repetides temptacions de sacralitzar la raó han resultat sempre catastròfiques.

manera que la pregunta pel com (ciència) rivalitza amb la pregunta pel perquè (filosofia) de les coses.

Podem, doncs, assenyalar alguns aspectes cabdals d'aquest procés teòric:

L'afirmació racionalista de l'individu com a subjecte de coneixement, punt de partença de la modernitat. La garantia ja no està en Déu sinó en la raó. Reconeixem que disposem d'un instrument adequat per al coneixement, que permet la democratització de la veritat: la veritat ja no és un privilegi dels dipositaris de l'oracle o de la revelació, sinó que està a la disposició d'aquell que, en l'ús correcte de la seva raó, utilitzi els mitjans necessaris per trobar-la. No cal dir-ho, Foucault ho va explicar molt bé, que immediatament es desenvoluparen els mecanismes de rarefacció pertinents. I que cada època té els seus dipositaris de la veritat.

L'acceptació de la lleugeresa i la contingència de l'esser que donarà lloc a la tradició empirista. Enfront de la pesantor de l'èsser i de les essències, l'atenció del coneixement es desplaça envers el domini de les aparences, envers l'esdeveniment, envers l'elemental factualitat de les coses.

L'aposta per la crítica, de la qual Kant farà la millor apologia, que és l'esperit de la Il·lustració: l'aposta per la laïcització general de la societat: la submissió de totes les creences i conviccions al sedàs de la crítica.

La singularització del social i del polític com espais autònoms, amb les seves lleis internes pròpies, al marge del caprici dels déus. Operació que comença Maquiavel, segueixen La Boétie i Montesquieu i culmina amb el naixement de disciplines modernes com l'economia política i l'àmplia i precària gamma de ciències humanes.

“ Europa és el resultat d'un procés de desmitificació del món. El pas del món màgic a l'univers racional.

L'acceptació del desig i de l'interès com criteris de comportament moral, que culminarà amb el que serà la ideologia dominant a Occident en els segles XIX i XX: l'utilitarisme.

Desmitificació

Abandonada per les certeses dels déus, la consciència europea neix en el territori del dubte i el portarà sempre inscrit. Les repetides temptacions de sacralitzar la raó han resultat sempre catastròfiques. La consciència del dubte roman. Les certeses absolutes ja siguin de fonamentació racional o irracional són font de totalitarisme. Fichte defineix l'època contemporània (la seva) com l'alliberament directe de l'autoritat (proposta relativista) i la indiferència davant de qualsevol veritat (relativisme). La màxima de l'època seria «no admetre com existent i obligatori res més que allò que es comprèn i concep clarament». Però decidit a deduir, per la simple lògica de la raó, tota la història de la humanitat, situa aquesta època individualista entre el domini cec de la raó —l'organicisme del passat— i el domini vident de la raó. Un futur sospitós pensat en termes de concordança, és a dir, d'haver arribat al concepte absolut, en el qual el dubte i la diversitat pròpies d'Europa haurien desaparegut. La fusió del pensament i de l'acció, ¿Ideal o amenaça? Quan ha semblat que aquesta fusió s'acomplia ha sonat la música totalitària.

Europa és el resultat d'un procés de desmitificació del món. El pas del món màgic a l'univers racional. Un procés que es tradueix en:

L'acceptació de la possibilitat del **coneixement** sobre base estrictament humana (ciència i filosofia).

L'afirmació de la capacitat de l'home de transformar el món per **l'acció**: el treball, la tècnica i la política.

La distinció entre **el fonamental i el convencional**, que permet organitzar els afers humans sota el principi que les conviccions no poden imposar-se a les convencions (democràcia i laïcització).

L'aventura de la modernitat europea està travessada per dues grans línies, des de el segle XVI fins ara.

La distinció entre **pensament i acció**, que converteix el primer en mirada crítica permanent sobre el segon, evitant ser desposseïts de la raó moral, engolits per un cert principi fàustic. «Ser un fet és ser un fracàs», deia Oscar Wilde.

Però, com ja ens va advertir Carl Schmitt, la capacitat de pervivència del teològic en la política és molt gran. El supòsit que els agents econòmics actuen racionalment i tracten de maximitzar els seus objectius a través del mercat (mecanisme d'assignació de recursos) deriva amb summa facilitat en ideologia dominant, i aquest eufemisme anomenat mercats (sempre en plural) esdevé un Déu tan inefable com els altres, que, sense rostre, té capacitat normativa sota les institucions i sobre les persones, substituint les antigues ideologies i creences.

Dues línies

«La democràcia no té més sentit que el d'un correctiu individualista del tot absolut de l'Estat», deia Settembrini en diàleg amb Nafta a *La muntanya màgica* de Thomas Mann. Qui és aquest individu que esdevé protagonista? En desmitificar el món, en retirar els deus reduint-los a la condició d'inventors d'un món del qual respecten les regles (deisme) o en declarar simplement la seva mort (nihilisme), què apareix? L'elemental condició dels éssers singulars que l'habiten: els homes. I és l'home en la seva individualitat el que passa a ser la peça articular: subjecte i objecte de coneixement, portador d'interessos econòmics i maneres de parlar, treballar i desitjar (per dir-ho amb expressió de Hegel), subjecte de drets civils i polítics, suplantador dels déus en responsabilitats sobre la vida i la mort que fins ara havia delegat amb ells. Entorn d'aquesta figura es constituïran les principals institucions de l'Europa moderna, entorn d'aquesta figura girarà la ideologia moderna. En nom d'aquesta figura Europa jugarà tant a la modernitat com a la mort, en una espècie de moviment pendular de la història en el

Voldria assenyalar algunes institucions morals bàsiques que avui poden estar amenaçades.

qual sovint reapareixerà la temptació d'entregar aquest home a un projecte superior articulat sobre qualsevol veritat absoluta.

L'aventura de la modernitat europea està travessada per dues grans línies, des de el segle XVI fins ara. Una es recolza en la racionalitat per dur la voluntat de poder a la seva explosió paroxística, per reconstruir la societat holista en nom de la veritat científica. És el totalitarisme tant si es recolza en la llei de la naturalesa (nazisme), de la història (estalinisme), de la tècnica (les heterotopies imaginades per Huxley o Orwell i narrades per Ballard o pel mateix Bradbury). És la línia que a partir de la Il·lustració realitza la resacralització del món —el sagrat laic—, sovint sota la influència de l'idealisme i del romanticisme alemanys, i troba camins que no porten enlloc, com el mateix Heidegger o es perd en el nihilisme. L'historicisme és la forma vulgar: la història és un trajecte escrit en el qual cada persona i cada fet és perquè hi ha de ser. L'altra línia fa el camí de la crítica i de la sospita, tracta d'apuntalar amb mecanismes a vegades prou prosaics els equilibris que la voluntat de poder amenaça destrossar. Surt de Maquiavel i Montaigne, passa per Voltaire i Kant; creu, no sense angúnies l'utilitarisme; anima el liberalisme clàssic, i fa de la democràcia virtut. Totes dues línies es barregen i s'entrecreuen, molt sovint pugnen en el pensament d'un mateix autor. Marx és, en aquest sentit, una figura canònica. Europa és complexitat.

Institucions morals

Tanmateix, ¿quins són els factors i les institucions que han donat a Europa el privilegi de ser portadora de modernitat? Més enllà dels tòpics recurrents: pensament racional, Estat burocràtic, separació de poder civil i eclesial, societat civil, llei positiva, mercat, democràcia, crítica, jo voldria assenyalar algunes institucions morals bàsiques que avui poden estar amenaçades:

La intimitat. Que els individus disposin d'un espai propi. Kundera va explicar el totalitarisme com aquella societat en què el privat es fa públic. Els cossos estan amuntegats, les persones viuen, com en els camps, pressionades les unes sobre les altres, en expressió d'Hannah Arendt. Avui els mites de la visibilitat absoluta i de la transparència, derivats de l'ús de les noves tecnologies, amenacen l'espai privat. Richard Kossellek a *Futur passat*, explica el somni que un metge alemany va tenir al 1934: «Després de la consulta, cap a les nou de la nit em vull estirar tranquil·lament al sofà amb un llibre sobre Mathias Grünmewald, quan, tot d'una, la meva habitació, tota la meva vivenda, es queda sense parets. Sento el brogir d'un altaveu: Per decret es suprimeixen les parets fins al 17 d'aquest mes». Aquest somni és una premonició de la societat totalitària. Ara, les tecnologies de la informació estan enderrocant les parets i ho fan amb la nostra complicitat. Estem permanentment exposats al control dels missatges, de les trucades telefòniques, de les xarxes, de les càmeres, amb pocs mitjans per evitar-ho. Però aquests superservidors que acumulen infinita informació sobre tots nosaltres compten amb la nostra complicitat. És l'explosió narcisista a les xarxes socials, on milers de milions de persones s'exhibeixen entre la impudícia i la inconsciència, omplint de franc els arxius dels que ens espïen. És el camí del totalitarisme consentit per autoexposició sense espai per la intimitat. Una conversa a twitter no és un sopar a casa. Si ho oblidem, contribuïm a tirar les parets.

La mescla. Terra de pas, terra gastada per la història acumulada. La igualtat de drets fa de l'absència de discriminació entre persones per llengua, origen, sexe, raça o posició social i cultural no només una norma sinó un principi moral. Avui seriosament amenaçat per unes desigualtats exponencials i per la por de la promiscuïtat cultural i religiosa fruit de la globalització.

La llibertat d'expressió. No pot ser només un dret, ha de ser una cultura. Es parla molt de tolerància. La tolerància és sempre una concessió, pròpia d'una època preliberal. És tolerant aquell que malgrat estar convençut que només ell té raó no concedeix als altres la gràcia de la paraula. La llibertat és una altra cosa: és acceptar la possibilitat que l'altre tingui raó i la disposició que et convenci.

Europa hauria d'haver après que sempre que es creu que no hi ha límits ve el desastre.

El reconeixement. És la figura que correspon a aquesta idea de llibertat i la fa efectiva: reconèixer l'altre. Que només te sentit si és un gest amb reciprocitat. Jo reconec a l'altre i li reconec el dret a reconèixer-me a mi. A partir d'aquí el respecte i el diàleg es donen amb escreix.

El respecte a les minories. Les opcions minoritàries no poden ser una constatació estadística o un percentatge en la quantificació del sufragi universal. Tenen dret al reconeixement.

La laïcitat. L'àmbit religiós és fonamentalment l'àmbit privat, la qual cosa no vol dir que les religions no puguin tenir presència pública, simplement no els l'ha de donar l'Estat. Separar Estat i religió forma part del patrimoni cultural europeu.

La universalitat. Fes com si... els teus pensaments, els teus actes, tinguessin significació universal. L'imperatiu categòric kantianista està inscrit en la idea europea d'humanitat. Quan aquesta voluntat decaïgui, Europa estarà definitivament liquidada.

La idea tràgica. La lliçó de la tragèdia grega continua viva: el que funda és el mal. I el rerefons de la condició humana —precària i contingent— no es pot oblidar mai. M'ho deia Etienne Balibar: el gran error de Marx és la falta de sentit tràgic. És imprescindible per protegir-se de les banderes dels béns absoluts. Europa hauria d'haver après que sempre que es creu que no hi ha límits ve el desastre. Perquè Déu existeix, en nom d'ell, tot està permès: aquest principi, contra el qual Europa es va rebel·lar, és el que regeix l'Estat islàmic, però també els que substitueixen Déu per aquest intangible anomenat mercats.

Aquestes institucions morals defineixen Europa com la cultura de l'intercanvi. Etienne Balibar sintetitza la seva idea d'Europa amb una expressió presa de Frederic Jameson: un mediador evanescent. Una entitat oberta, lloc de traducció i de pas, capaç d'esfumar-se —de re-

La diversitat és l'autèntica font de la creativitat potencial d'Europa.

nunciar a la construcció de mites identitaris forts i a l'arrogància de les potències— amb una missió d'antipotència mediatra. Però estem molt lluny d'aquest ideal europeu, que passa per la construcció d'una vertadera ciutadania europea. I perquè això sigui possible cal afrontar la qüestió de les fronteres, amb el reconeixement de la immigració, la qüestió del model social europeu, la qüestió de la justícia, la qüestió de les llengües i assumir la història recent, sense esborrar els episodis que ens incomoden.

El futur d'Europa

El sociòleg Ulrich Beck, la veu del qual es trobarà a faltar en els temps delicats en què estem, reclamava dirigents que entenguin que «el risc no és una catàstrofe sinó una anticipació» i que siguin capaços d'actuar amb la virtut de la prudència que no defuig el risc sinó que en capta l'oportunitat. Recordo una conversa amb Ulrich Beck, ara fa nou anys, a Barcelona. Sintetitzo les seves paraules: Europa mai no arribarà a ser un estat ni una nació. El camí cap a la unificació no passa per la uniformitat, sinó pel reconeixement de les particularitats nacionals. La diversitat és l'autèntica font de la creativitat potencial d'Europa. Hem de passar del pensament nacionalista a la integració cosmopolita, segons la qual la diversitat no és el problema sinó la solució. Necessitem unes estructures institucionals fonamentades en el reconeixement de l'Altre, del que té una cultura diferent.

Més recentment, en una conferència al CCCB, el mateix Ulrich Beck deia: «A diferència d'èpoques passades, el nou poder alemany no necessita armes per imposar la seva voluntat a altres països. Per això és absurd parlar de Quart Reich. El poder fonamentat en l'economia no precisa d'invasions i tanmateix és omnipresent. El potencial de xantatge de què disposa no procedeix de la lògica de la guerra sinó de la lògica del risc: l'amenaça del col·lapse econòmic». Aquesta és

Quan l'economia es menja la política, la societat es fractura.

una magnífica dissecció del problema que viu Europa: si en el passat Alemanya va intentar dominar-la per la via de la guerra, ara ho fa per la via de l'economia, però ho fa amb greu menysteniment dels altres. Ho veïem quan Merkel obre a Grècia la porta de sortida d'Europa. La nova Alemanya està lluny de l'ideal cosmopolita que Beck pregona per Europa.

Quan l'economia es menja la política, la societat es fractura. Ulrich Beck ho expressava amb claredat: «La perspectiva econòmica és i ens fa socialment cecs». És la impressió que donen els dirigents polítics actuals. «Les xifres els han tapat la visió de les persones». De la política democràtica caldria esperar capacitat per buscar punts de trobada, per tancar fractures, per escoltar i atendre el que Ulrich Beck anomenava «el poder dels impotents». És aquest un concepte molt interessant. Beck diu que els governants obliden el poder dels impotents i per aquest camí s'obre la porta a la «fornal d'una política de autoritarisme estatal que, portes enfora, s'adaptarà als mercats mundials i, portes endins es comportarà autoritàriament».

El cosmopolitisme, una de les categories essencials de Beck, és l'acceptació de la incorporació de l'altre a la nostra narració —amb els efectes de pèrdua i d'enriquiment que té per a les dues parts— i alhora és el record permanent del marc global en què cada identitat és exposada. Si hi afegim que, en darrera instància, l'experiència identitària, com tota experiència, és personal, individual, el cosmopolitisme és l'acceptació que qualsevol narració s'enfila amb altres i que, per tant, no hi ha identitat primordial o exclusiva. Només des d'aquest punt de vista el discurs identitàri pot deixar de ser exclouent i convertir-se en un factor d'ampliació d'oportunitats per a tots. Marcel Gauchet ha explicat com la globalització genera un descentrament radical: reforça les identitats particulars i els dona el marc en el qual reconèixer-se: l'universal. Només des de la idea d'identitat es pot

Cosmopolitisme de la diversitat compartida com a nou sentit comunitari, a fi que el poder dels impotents sumi, no resti. Una idea d'Europa per mantenir viva la seva vocació universal.

substituir, com demana Ulrich Beck, «o» separatiu (nosaltres o vosaltres) per l'«i» conjuntiu (nosaltres i vosaltres). Aquest és el llegat que Beck ens deixa: el cosmopolitisme, no de les elits, que s'estàn construint un món a part, sinó dels impotents, que necessiten superar les pors i retrobar-se amb els altres, per equilibrar unes democràcies que estan de cap per avall: uns pocs tenen la darrera paraula i no el tan proclamat poble sobirà. El cosmopolitisme de la diversitat compartida com a nou sentit comunitari, a fi que el poder dels impotents sumi, no resti. Una idea d'Europa per mantenir viva la seva vocació universal.